

Порівняльне літературознавство

Людмила Грицик

УДК 82.091

УКРАЇНСЬКЕ ПОРІВНЯЛЬНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО 1920-Х РОКІВ: МІЖ РЕЛІКТАМИ ПОЗИТИВІСТСЬКИХ УЯВЛЕНЬ І ТИПОЛОГІЄЮ

У статті на основі праць О. Колесси, П. Филиповича, А. Кримського простежено основні тенденції розвитку порівняльного літературознавства 1920-х рр.

Ключові слова: порівняльне літературознавство, генетико-контактні, типологічні підходи, порівняльна поетика.

Liudmyla Hrytsyk. Ukrainian comparative literature of the 1920s: Between typology and the relicts of positivism

Citing the research works by O. Kolessa, P. Fylypovych and A. Krymsky, the paper examines the major trends in the development of comparative literature of the 1920s.

Key words: comparative literature, genetic-contact, typological approaches, comparative poetics.

Міркуючи над питанням, що таке література, які її ознаки, Е. Касперський назвав три “чинники”/“сфери”, що визначають і диференціюють її розуміння: “Воно виростає з їхнього (досвіду, епохи, традицій. – Л. Г.) внутрішньо змінного змісту та із взаємної історичної конфігурації, яка, своєю чергою, породжує й санкціонує певні теоретичні перспективи” [15, 9]. Ці спостереження відомого польського компаративіста кінця ХХ – початку ХХІ ст. певною мірою стосуються й порівняльного літературознавства, яке Ф. Жост вважає “філософією літератури” [13, 61]. З погляду висловлених думок (Е. Касперський розвиває їх і в наступних працях, див.: [47, 13-29]) особливий інтерес становлять “ситуації співпраці” та “боротьби” різних теорій, “універсальної” й “нормативної”, “часткової” й “локальної” методологій, ефективності методів, які спостерігаємо в українському порівняльному літературознавстві 20-х рр., зокрема у працях П. Филиповича, О. Колесси, А. Кримського. Вибір постатей і праць не випадковий, оскільки саме в них виявлені найхарактерніші риси української компаративістики: “перехрестя думок”, відмінності, “спільна мова”, підходи до матеріалу тощо. Наукові висліди інших учених (як-от раннього О. Білецького, Л. Білецького), котрі у визначеному часовому полі так чи так поглиблювали/утверджували, виходячи з опрацьовуваного матеріалу, визначених завдань, межі та перспективи порівняльних досліджень, думки про “внутрішню пов’язаність” сфер і те, як вони “впливають одна на одну”. “Кожна з них, – підсумовував Е. Касперський, – відкриває в іншій певні можливості й разом із тим створює для неї (літератури. – Л. Г.) певні обмеження, <...> це породжує між ними як ситуацію узгоджень <...> і співпраці, так і конфлікту, неузгодженості, ігнорування, “боротьби” [15, 10]. Сказане (тут варто погодитися з ученим) не охоплює багатьох явищ, котрі формують літературу й порівняльне

літературознавство. Серед них і “змішані”, межові феномени, численні позалітературні чинники, один із яких – дуже важливий комунікативний, фактор читача [15, 12] тощо.

1920-ті роки в українській компаративістиці позначені експериментами, апробацією різних підходів. При численних зауваженнях/уточненнях, що стосувалися більшої чи меншої його прихильності до історії/теорії літератури, воно активно розвивалося в напрямку нової поетики. Остання уявлялася О. Веселовському тим “новим і цілісним, що відповідало <...> потребам знань, які викликали порівняльно-історичну граматику й порівняльну міфологію <...> Метод нової поетики, – наголошував компаративіст, – буде порівняльний” [8, 83]. Студії О. Веселовського продовжували лінію порівняльного вивчення різних літератур, акцентуючи традиційно на зв’язках, запозиченнях, міграції, їх впливові на художні явища в літературі-реципієнті; викладені в них положення привертали увагу багатьох українських дослідників – О. Котляревського, М. Драгоманова, І. Франка, М. Дашкевича, М. Грушевського та ін. Із погляду нових літературознавчих концепцій осмислено т. зв. теорію “зустрічних хвиль”, запропоновану вченим, вибудовані “типологічні моделі поетичних форм і формул”. Позитивістська фаза компаративістики, надаючи пріоритетної ваги вивченню контактено-генетичних форм, зв’язків та впливів, актуалізувала відповідні методичні прийоми. Чимало висновків, зокрема й тих, що стосувалися “самозародження” (мотивів, сюжетів тощо), процесів міграції, запозичень, трансформації, вибудовувалися переважно на матеріалі фольклору, давніх періодів розвитку словесності. Це стосувалося тих праць, автори яких (від М. Максимовича до Д. Овсянико-Куликовського, І. Франка) намагалися врізноманітнити власні підходи до порівняльного вивчення, застосовуючи напрацьоване іншими галузями – фольклористикою, історією, біологією, релігієзнавством, психологією тощо¹. У вислідах О. Веселовського важливе місце посіла історія літератури (промовистою була назва однієї з перших лекцій ученого 1870 р. – “Про метод і завдання історії літератури як науки”). Інтерес до неї на початку ХХ ст. спонукав до переосмислення висловлених ідей та висновків, зокрема й тих, що стосувалися студій світової літератури. І. Шайтанов, міркуючи над шляхом О. Веселовського – компаративіста, зауважував: “...Порівняльний метод дослідження виник разом з основним предметом вивчення й викладання...” [44, 24].

Розвідки з порівняльного мовознавства, міфології, що помітно “оновлювали філологічні висліди”, стимулювали порівняльне вивчення не тільки історії культури (такими думками ділиться О. Веселовський, перебуваючи в Німеччині) [44, 25], а й порівняльної історії літератури. Курси, видані раніше, навіть перекладні, як-от Жарі де Мансі, були морально застарілі, “Всеобщая история литературы” за редакцією Ф. Корша захоплювала, так само як і праця В. Шеррера, але не зупиняла пошуків ученого. Визначений О. Веселовським напрямок порівняльного вивчення світової літератури позначився й на студіях українських учених, передовсім тих, які волею обставин тривалий час працювали на ниві російської науки: М. Стороженка, О. Котляревського, Д. Овсянико-Куликовського. Так, ознайомившись із курсом “Истории всеобщей поэзии” А. Линниченка, О. Котляревський, згодом основоположник славістики в Університеті Св. Володимира, писав: “Народи Сходу зі своєю оригінальною цивілізацією ніяк не можуть належати до народів безплідних у літературному плані...” [20, 223]. Розробляючи принципи й методи нової науки, де методу

¹ І. Шайтанов доходить висновку: “...У порівняльно-історичного методу на матеріалі літератури було набагато ближче коріння, ніж порівняльна анатомія чи фізіологія. Ці природничо-наукові аналогії у вік позитивізму, коли формувалось порівняльне вивчення літератури, не можна ігнорувати, але перебільшувати їх – помилка, яка деформувала не лише перспективу, а й характер компаративістики” [44, 26].

порівняльному належатиме провідна роль, О. Котляревський обґрунтовує поєднання в ній двох начал – теоретичного (“теорії поезії”) та історико-літературного: “Народність <...> є так само і вроджена <...> властивість народу, як і результат його історії, підсумок усього прожитого; через те справжнє значення й розуміння народності набувається лише шляхом історичним і порівнянням її елементів із подібними основами” [21, 528]. О. Котляревський докладає максимум зусиль, аби введений до історико-філологічних дисциплін курс історії світової літератури не втратив “ідею всесвітності”, мав те “сміслову навантаження”, яке вкладав у нього О. Веселовський, змінюючи своїми дослідженнями наявні поняття про закономірності розвитку літератур, та й саму творчість. Новими підходами до вивчення світової літератури були позначені і праці М. Стороженка. Указуючи на потребу врізноманітнити методи студіювання літератури, учений наголошує на перспективності порівняльного, “широкої <...> сфері спостережень”, “різних способах студіювання літератури” [37, XII], “малих” (національних) і “великих” (наднаціональних) контекстах¹. Пізніше Олексій Веселовський згадував, що обраним шляхом дослідника-шекспірознавця М. Стороженко зобов’язаний не лише “строгий методологічний школі”, “інтересові до генези явищ”, яку він пройшов під час перебування в Англії, Франції, Італії, а й Олександрові Веселовському [7, 56].

Маючи багато спільного, пов’язаного з матеріалом – світовою літературою – і продовжуючи напрямок, визначений компаративними студіями О. Веселовського, М. Драгоманова (“поруч” із ним як “ідеологом порівняльної теорії” Л. Білецький поставив саме О. Веселовського, “якого вплив на дальший розвиток української науки був такий же великий, як і <...> Драгоманова”) [4, 244], І. Франка, М. Стороженка, українське порівняльне літературознавство початку ХХ ст. переслідувало й низку інших завдань “локальнішого” характеру, але конче важливих для тогочасного вітчизняного письменства. Суть їх І. Огієнко виклав в академічній промові на відкритті Українського народного університету в Києві так: “За ХІХ вік література наша зросла і стала врівень з великими світовими літературами” [29, 26]. Завдання вписати її шляхом компаративного вивчення в широкий контекст “порівняльної або всесвітньої історії літератури” поєднувалося з іншим, висунутим на авансцену попереднім періодом, – показати українську літературу як “літературу окремого народу” зі своїми історією, художнім досвідом; це наповнювало порівняльні студії “українським сенсом”, на що не раз указує й сучасна критика [33]. Не менш помітна риса українських порівняльних студій була зумовлена новим розумінням творчості, народженої талантом митця, його художнє задумів. На початку ХХ ст. цей підхід блискуче реалізував М. Стороженко в порівняльній за характером студії “Спроби вивчення Шекспіра” (М., 1902). Використані підходи стали не “самоціллю”, а засобом виявлення творчої оригінальності, своєрідності письменникового художнього стилю [45]. Чи не вперше у практиці порівняльного вивчення творчості Шекспіра М. Стороженко широко залучає контекстуальний зіставний аналіз, який окреслює “віртуальне тло” для досліджуваного предмета і “провадить до типології, <...> вироблення системи типів”, тієї межі, коли той чи той феномен виявляється “у всіх станах і рівнях” [5, 17]. Його найменше цікавлять традиційні контактено-генетичні зв’язки, що було властиво позитивістській фазі компаративістики. У полі зору дослідника – літературно-естетичні, історико-літературні особливості епохи, засвідчені індивідуальністю Шекспіра. На жаль, в осмисленні розвою українського порівняльного літературознавства початку ХХ ст. науковий доробок М. Стороженка лишається

¹“Географічна відстань, – міркує М. Кундера, – віддаляє спостерігача від місцевого контексту й дає йому змогу охопити великий контекст Weltliteratur, єдиний спроможний проявити естетичну цінність роману, тобто невідомі до цього аспекти існування...” [25, 58].

майже непоміченим, хоча, як видно з публікацій кінця XIX – початку XX ст., його докторська дисертація “Роберт Грін. Його життя і творчість”, видана в Москві та Лондоні, так само як і наукові концепції, сформульовані на іншому літературному матеріалі, викликали неабиякий інтерес у вчених Києва, Харкова, Львова (М. Розанова, М. Ковалевського, М. Гудзія). “За порадою деяких земляків” І. Франко звернувся до Стороженкових нарисів з історії західноєвропейських літератур, задумавши видати їх українською мовою. На жаль, видання, яке побачило світ у Львові 1905 р., упродовж тривалого часу лишалося закритим: імена перекладачів – С. Петлюри та Наталі Романович, а також солідна праця І. Франка – редактора, автора ґрунтовної бібліографії – були поза зоною доступу. Тим часом міркування М. Стороженка, виваженість у підходах до опрацьовуваного матеріалу (це помітно в багатьох публікаціях) свідчила про те, як непросто робив учений свій вибір: розширюване поле спостережень, зіставлень не раз загрожувало “розмити” власне літературне, художнє, призвести до описовості. Формальний метод наближав до природи художнього слова, але залишав багато непроясненого. Очевидним було, проте, одне: справжнє літературознавче дослідження потребує залежно від матеріалу, його характеру, мети синтезу різних методик. 1900 р. учень М. Стороженка М. Розанов міркуватиме про пріоритети порівняльно-історичного методу у вислідах ученого [36]. Сам же М. Стороженко переконуватиме в доцільності естетичної, історичної, порівняльної методик, “їх сполук”, уточнюючи: “Несправедлива тільки претензія кожної з них на виняткову перевагу” [36, XII].

Як показує його шекспіріана, автор часто працює “на перетині” проблем: історії, мистецтвознавства, філософії. Це зумовлено його розумінням творчості. “Літературний твір, – мислить М. Стороженко, – явище зложене і має кілька сторін, тим то й критика його не повинна бути односторонньою, але має старатися внести всі боки певного твору” [36, XII]. Незважаючи на те, що наукова література й дотепер наполегливо зараховує М. Стороженка до представників російської культурно-історичної школи [1, 158], а україністику, як свого часу індологію Д. Овсяннико-Куликовського, вважає “тимчасовим захопленням”, методологічні ідеї вченого, як і напрацювання М. Дашкевича, М. Сумцова, “причинилися” (Л. Білецький) до “конкретної праці”, розширивши/змінивши поле бачення національної літератури, у якому були однаково важливі національні традиції і “процес об’європеювання”, “природа, дух і наслідки засвоювання явищ” [14, 601]. Компаративні літературознавчі пріоритети, про які пише, наприклад, В. Поліщук [33, 18] стосовно П. Филиповича, були визначені вже наприкінці XIX ст. Не випадково, окреслюючи метод, застосований у статтях, зібраних у книжку “З новітнього українського письменства”, П. Филипович писав про традицію М. Драгоманова, І. Франка, М. Сумцова, О. Колесси: “...Гадаю, що ця метода, позначена вже в нас певною традицією, <...> може дати чимало корисного для сучасного українського літературознавства”, – додаючи: “Ще багато різних дослідів треба зробити, щоб дійти до досконалих синтетичних праць”; а в іншому місці заважував “пожвавлення інтересу до праць О. Веселовського” [40, 527]. Г. Костюк назвав це “самохарактеристикою власної методи дослідження П. Филиповича, що стала для критика глибшим і ширшим засобом пізнання природи письменства”, започаткувавши нову добу в українському літературознавстві [19, 560], зокрема й у компаративістиці.

Літературно-мистецька ситуація 20-х рр., орієнтації національного письменства [9, 9] стимулювали порівняльні студії, визначали не лише нові проблеми, а й напрямки досліджень, матеріал. “Дещо змодернізована порівняльно-історична метода” [19, 561], – так відгукнувся Г. Костюк про метод П. Филиповича – з більшою чи меншою мірою активності заявила про себе у студіях учнів і послідовників семінару В. Перетца (“все це імена”, – оцінюватиме

той же Г. Костюк) і тих учених, які у 20-ті рр. активно працювали на українську науку (на 1910 р. П. Филипович називає 25 постатей [19, 529]). Уже у 20-ті рр. частина з них, як і в XIX ст., перебуває поза межами України, не пориваючи зв'язку з вітчизняною наукою: Д.Чижевський – семінарист Г.Челпанова – В. Зеньківського, славист, індоєвропеїст, слухач Ф. Кнауера. І. Валявко наводить приклад з інавгураційного виступу Д.Чижевського в Гейдельберзькій АН 1964 р., у якому вчений зізнався, що “вже 1921 року він склав список запланованих <...> робіт: з них майже всі були опубліковані чи готові до друку” [6, XIV]. Тому можна припустити, що витoki вислідів Д. Чижевського про Г. Сковороду та М. Гоголя беруть початок саме звідтіля. Вияви глибинної єдності роздвоєного українського духу, про які, аналізуючи художню літературу, писав І. Дзюба, стосувалися й компаративістики. Хоч, так само як і література, часом мали різну мету, завдання, ідеологічну спрямованість, різні “емоційні знаки”. Найважливішим було те, що перебування в еміграції (Д. Чижевського, Л. Білецького, О. Колесси та ін.) відкривало порівняно більші можливості входження в інтелектуальний простір європейської наукової думки – німецької, польської, французької, чеської, що позначилося на вислідах: репресивний тиск, уніфікація – усе, що відчує на собі вітчизняне письменство вже з кінця 20-х рр., знайде себе в Україні й у порівняльному літературознавстві, котре, як і в позитивістській фазі, акумулювало зусилля на міжлітературних зв'язках та впливах із чітко визначеним “зумовленим ситуацією” ідеологічним завданням.

Рух наукової думки в компаративістиці 20-х років був нерівномірний, часто залежав від ситуації, але все ж давав підстави міркувати про еволюцію, оновлення. Ще в датованій 1894 р. праці “Шевченко і Міцкевич” О. Колесса обґрунтовує свій вибір – “порівнюючі студії”, їхні переваги й перспективи. Л. Білецький, зіставляючи її з порівняльними працями інших авторів – попередників і сучасників ученого – уважав студію “далеко соліднішою” [4, 264]. Оцінка О. Колесси була скромнішою: він називав її “оглядовою”, але “виправданою” обраними методами, підходами до матеріалу. Чи не вперше в компаративних студіях О. Колесса намагається розглянути/оцінити творчість Т. Шевченка не під кутом впливів (західноєвропейських, польських, російських), а з погляду психології творчості. Не заперечуючи їх у принципі, автор головну увагу звертає на мотиви, сюжети Шевченкових творів, “розбір уважніших складових елементів” (наприклад, “Причинна”), образну систему (“Перебендя”), жанрові, композиційні особливості історичних поем, “психічні пружини творчості” тощо, намічаючи цим основні рівні майбутніх уже типологічних студій.

Типологічні підходи, які випробував О. Колесса в цій розвідці [18], реалізовані нерівно, інколи помітні “вагання” між методиками, напрацьованими М. Драгомановим, М. Сумцовим, О. Веселовським (не випадково, наприклад, Л. Білецький нарікає на низку “суперечливих спостережень” О. Колесси, що стосувалися “Великого льоху” та “Сну”), але сам факт поєднання у студії елементів генетико-контактних і типологічних досліджень, уваги до “ознак літературно-формальних, коли метода опрацювання поетичних творів схилилась у бік порівнювання формальних елементів” [4, 277], до психологічних процесів творчості “при подібностях спостережуваних явищ” (М. Сумцов) виводили ці висліди на принципово інший рівень. Знаковою для 20-х рр. стала праця О. Колесси “Гене́за української новітньої повісти”. Передовсім матеріалом – жанр повісти в українській літературі у “взаємоділанні” традицій та новаторства; контекстом – слов'янська і світова повість; осердям студії, її ядром – творчістю родоначальника новітньої повісти Г. Квітки-Основ'яненка. Багатьма моментами – рівнем володіння/опрацювання матеріалу, відсутністю будь-яких натяжок у висновках, послідовністю зіставлень і вибудованими контекстами – це не традиційно східнослов'янський, українсько-російський

чи західноєвропейський, а й усі визначені М. Драгомановим “круги” вивчень/зіставлень – до інваріанта повісті у світовій літературі. Услід за М. Драгомановим і М. Сумцовим О. Колесса широко вводить у поле порівняльного вивчення різних “фаз розвою української повісті” матеріал східних літератур – санскритських пуран, візантійської старовинної повісті, орієнтальних – єврейських, арабських, вавилонських, перських, буддійських – мотивів та епізодів у них, тієї “мозаїки різноманітних <...> джерел” [17, 6], що залишали свої сліди прямо чи опосередковано в українських пам’ятках, до яких долучалися західноєвропейські, західнослов’янські, з увагою до переробок і перекладів, “одомашнень”. О. Колесса не раз посилається на міркування М. Сумцова, зокрема його висновки про схожість у пам’ятках різних етносів. Не обійшов увагою й дискусії вченого з М. Драгомановим (див.: [16]) із приводу думок “прихильників порівняльного методу” та їх надмірних захоплень запозиченнями замість спроб обґрунтувати подібне/схоже “спільністю психологічних процесів”. Наголошуючи на “органічній зв’язі” з творами інших літератур у започаткованій “новій фазі”, О. Колесса найперше акцентує на “особистому талантові обсерватора й мистця”, “силі письменницького таланту” [17, 9], оригінальності Г. Квітки-Основ’яненка. Порівняльний (“спеціальний”) аналіз допомагає йому прояснити “головні пружини Квіткиної психології творчості” [17, 10], визначити “основні групи” повістей, показати їхню ґенезу й поставити під сумнів “сумарично-загальні оцінки” Квіткиної творчості іншими дослідниками. Так само як і М. Сумцов, О. Колесса не випускає з поля зору “національної ідеї, яка причинювалась до постання творів” [4, 255]: “Замість тем чужих, дуже часто екстериторіальних <...>, – міркує автор, – впроваджує Квітка теми місцеві, рідні, українські. Звідси впливає й основна різниця в письменницькій методі й творчій техніці” [17, 8] (ця думка розгорнута на прикладі його аналізу “Щирої любові”). Виходячи із цього, О. Колесса звертає увагу на тематику, образну систему повістей українського письменника та європейських авторів, акцентуючи на своєрідності творення образів селян, зображенні їх як “зіндивідуалізованих одиниць”, мистецькій техніці, “укладові сюжету”, талантові “великого помічувача”. Водночас дослідник визнавав, що західноєвропейська повість, її викристалізована у процесі тривалого розвитку форма, “прояви” – “форма і літературна закраска” сентиментального напряму залишили сліди у слов’янських літературах у ґенезі повісті. Тонкими спостереженнями над “літературною технікою”, художніми прийомами позначені роздуми О. Колесси над повістями Г. Квітки-Основ’яненка та М. Гоголя. Констатуючи численні аналогії та паралелі у прозі обох письменників (“Конотопська відьма”, “От тобі й скарб”, “Салдатський портрет” – “Вій”, “Сорочинський ярмарок”, “Вечори...”) (тут О. Колесса ще раз наближається до суджень М. Сумцова), дослідник підсумовує: шукати їх “треба <...> передусім у знанні й безпосередній обсервації народного життя українських селян <...>, в загальному під той час <...> впливові могутньої романтичної поезії, що приймала один із найсильніших своїх допливів із народної поезії <...>, народної фантастики” [17, 18]. Вищий вияв таланту О. Колесси – компаративіста-етнолога-психолога, його вміння віднаходити не тільки схоже, подібне, а й відмінне (наприклад, у темі села), індивідуальне – розмисли над тим, як Г. Квітка-Основ’яненко “вичаровує <...> із хистом великого живописця яркі, рембрантівським світлом підчеркнені картини життя українського люду” [17, 21], чим відрізняються українські типи, характери від створених у прозі Б. Немцової (“Бабуся”), Ж. Санд (“Чортове болото”), О. Бальзака (“Селяни”) та ін. Широкий контекст, у якому постає повість українського письменника (І. Тургенєв, Я. Гвезда, Г. Маха, А. Вайль, Дж. Еліот та ін.), дає змогу говорити про Г. Квітку-Основ’яненка як “першого в європейській літературі творця повісті з народного життя сільського люду” [17,

26], котра, маючи глибші, ніж у європейських літературах, традиції, розвивалася “ширше й буйніше”.

Визначені О. Колесою напрямки порівняльних досліджень наявні й у літературознавчих працях П. Филиповича 20-х рр., що також дає підстави говорити про особливості/шляхи їхнього розвитку в Україні. Це стосується матеріалу – класичної та сучасної літератури, завдань – прагнення показати своєрідність української літератури в зіставленні з іншими, майстерного поєднання генетико-контактних і типологічних студій, пріоритетності типологічних вислідів, що пояснюється досвідом роботи в семінарі В. Перетца та увагою семінаристів до різних рівнів тексту. Не називаючи П. Филиповича “одним із фундаторів української компаративістики ХХ ст.” [33, 17] (див. також: [2]), поділяю думку авторів про нього як “провідного компаративіста” [33, 19], у чій наукових вислідах визначалися й утверджувалися основні напрямки досліджень, головною метою котрих було “на широкій порівняльній методі” створити історію літератури, у якій українське письменство посіло б належне місце. Переваги вивчення літератури в широких контекстах не викликали сумнівів. Відтак до матеріалу російського долучався інший – західнослов'янський, європейський. Цьому сприяли “уроки” історій західноєвропейських літератур – Е. Брауна, О. Веселовського, дослідників, які студіювали добу романтизму (німецького, французького, російського). У таких контекстах П. Филипович осмислює “центральної постать українського письменства ХІХ віку” Шевченка, полемізуючи з О. Третяком, О. Колесою, В. Щуратом та ін. Висновок, якого доходить учений, простежуючи мотиви, поетичні форми, “перехрещення”, впливи, став квінтесенцією всіх наступних компаративних студій 20-х років: “Мені здається, <...> що поволі й обережно засвоювали українські автори нові течії європейського письменства, брали лише те, для чого був свій ґрунт в ту добу...” [43, 57].

Іншу позицію, викристалізовану в цей час (вона продовжує лінію Перетцового семінару), П. Филипович визначав так: “...Краще окремі спостереження робити, аніж логічно будувати синтезу, що розуміється, як будинок з карт під подувом фактів” [38, 511]. І та, й інша передбачали використання різних порівняльних підходів, які взаємодоповнювали один одного: увага до жанрових утворень, тематики, образної системи, поетичної лексики не послаблювала уваги до явищ контактено-генетичного плану, зовнішніх і внутрішніх зв'язків, їхніх різновидів, проблем перекладу. Наприклад, Шевченкового оточення, “життєвих вражень”, іншого, “підготовчого”, матеріалу як стимулу до написання – у працях “Європейські письменники в Шевченковій лектурі”, “Образ Прометея у творах Лесі Українки”, особистих і літературних взаємин (“Шевченко і Гребінка”), питання існування кількох перекладів, виконаних різними авторами, наслідувань, запозичень, традиційних сюжетів та образів (“Шлях Франкової поезії”, “Історія одного сюжету” та ін.), зв'язків літератури з іншими видами мистецтва. Так, осмислюючи тему землі в українській, російській, французькій літературах, автор підсумовує: “Про “владу землі” вони пишуть з різним освітленням, по-різному “бачать” і відчують” [41, 338]. (Це відчуття відмінності освітлення теми землі і спроб пояснити його крізь призму порівняльної поетики, з урахуванням різних чинників і методологічних підходів цікаво простежити тепер, звернувшись до праць І. Франка, П. Филиповича, Д. Наливайка [27] (див. також: [28]), аби переконатися в тому, як еволюціонує українське порівняльне літературознавство. Наскільки придатними виявилися нові методології для висвітлення типологічно схожого і відмінного, національного). П. Филиповича, як й І. Франка, більше цікавлять “способи трактування” тем. Висвітленню таких аспектів у порівняльних студіях

сприяли не лише Франкові напрацювання, а й думки, реалізовані у вислідах О. Потєбні, Д. Овсяннико-Куликовського, М. Сумцова, В. Антоновича, позначених увагою до психології творчості, етнопсихології (див.: [3]). Цьому сприяло, очевидно, і те, що П. Филипович, так само як інші слухачі семінару В. Перетца (С. Маслов, В. Маслов), паралельно відвідували і психологічні семінари проф. Г. Челпанова. При тому, що напрямки Филиповичевих досліджень визначав переважно матеріал український, російський, західноєвропейський, що в тогочасних працях уже ставало майже нормою, у них намічалися порівняно нові вектори. Передовсім це стосувалося зв'язків літератури з іншими видами мистецтва: музики, образотворчого мистецтва (наприклад, "Прометей" Пюві де Шаванна, "Муки Прометєя" Густина Амборі, "Прометей наших днів" Р. Лоджа та образ Прометєя в літературі), проблеми рецепції, читача тощо. Це ті напрямки, які вийдуть на передній план у компаративістиці нового, третього етапу, коли порівняльно-типологічні студії "зумовлюють... зміни у функціонуванні компаративістики в системі літературознавчих дисциплін" [26, 408-409]. Водночас вони виявили й нереалізовані можливості, про які говорив у статті "Найближчі завдання вивчення історії української літератури" ще 1908 року В. Перетц [30], торкаючись проблем "матеріалу і методу". Цю думку він розвинув і в лекціях із методології історії російської літератури [31], вибудувавши "наукові моделі" вивчення не лише певного напрямку (наприклад, шевченкознавства), історії давньої й нової літератур, передусім східнослов'янських: "Порівняльно-історичний метод, – твердив учений також у виданні 1922 р., – має велике значення в історико-літературному аналізі не лише пам'яток старої літератури і словесності <...> завдяки застосуванню його можна остаточно (рос. "осязательно") переконатися, яким був процес творчості..." [32, 93]. Робота з давньою літературою, уточнить пізніше А. Дмитрієв, визначала дослідницькі прийоми, ставала добрим "вишколом для аналізу нової" [12, 33].

Уже у праці, датованій 1914 р., яку науковці вважають "безпосередньою попередницею" нарису, а далі й у ньому В. Перетц переконує в перевагах різних дослідницьких методів; у виробленому ним "методологічному комплексі" неабияке значення мало тло/контекст, "допоміжні науки", досягнення "близьких наук" [32, 99], завдяки котрим з'являється можливість збагатити/розширити "технічні прийоми дослідження", його "науковий горизонт". "Подібні вивчення, – підсумовує автор, – з'ясовують "такі деталі, яких не можна пояснити, виходячи з літературних джерел" [32, 107]. Увага до "найсуттєвішої сторони творчості у слові – самого слова, форми творчості..." [32, 164] – визначальна. Не випадково в огляді "Українське літературознавство за 10 років революції" П. Филипович не випускає з поля зору й порівняльних студій; більше того, автор пов'язує їх саме зі студіями теоретичними, літературознавчими: "Драгоманов, Франко, Сумцов і Колесса <...> багато зробили для популяризації порівняльного методу, що до того ж виводить наше письменство з вузьких національних меж" [42, 260]. П. Филипович перераховує найбільш актуальні, з його погляду, проблеми порівняльного вивчення літератур – проблеми українсько-російських взаємин, українська тема в російській літературі, польсько-українське пограниччя, проблеми перекладу, Шевченко в контексті світової літератури та ін. із чітко вираженим інтересом до порівняльної поетики: "Тільки через них (формальні досліди. – Л. Г.) можна зрозуміти специфіку літературних творів, збудувати наукове літературознавство" [42, 258]. Треба сказати, що більшість цих проблем на різному матеріалі були порушені у працях самого П. Филиповича у 20-ті роки. У них відсутні будь-які сліди європоцентризму, "нетолеранції" (М. Возняк) супроти іншого письменства.

Студії А. Кримського органічно входили в коло інтересів П. Филиповича: монографії і статті цього вченого він не оминає увагою й у відомому огляді [42, 259]. Вони змінювали/урізноманітнювали й порівняльне літературознавство як один із перспективних напрямків досліджень, що у другій половині 20-х рр. у зв'язку з ускладненням літературного життя, естетичною боротьбою, дискусіями про шляхи розвитку літератури (див.: [10]) було вкрай важливо. Це постійно підтверджував і сам П. Филипович: “Порівняльні студії, – переконував він, – поширюють також наш обрій, виводячи українське письменство з вузьких національних меж і з'єднуючи його з творчістю інших народів” [39, 3]. Дискусійний, часом гострополемічний характер думок із приводу оновлення національної літератури, її зв'язків із європейською, “модерної художньої свідомості”, експериментів “художньої практики”, “теоретичних вимог” позначився й на порівняльних студіях, окреслених проблемах, матеріалові¹. Поряд із традиційними – російським, польським, західноєвропейським, греко-римською античністю – у поле вивчень дедалі частіше потрапляє “східний” матеріал. Інтерес до Сходу обґрунтував іще 1919 р. А. Кримський у “Пояснюючій записці до проекту організації історично-філологічного відділу Української Академії Наук”: “...Перед українською наукою, – зазначав учений, – стоїть ціла низка всеможливих питань і завдань, що чекають свого <...> розв'язання. Іраністика, тюркологія <...>, арабістика, – без отих трьох наук усестороння, не одностороння історія українства неможлива: без них будуть неминучі зіяючі лакуни в самому-таки українознавстві” [22, IX]. Пізніше, повертаючись до цього періоду в історії українського літературознавства, зокрема його “східного” вектора, Ю. Шевельов констатував: “Сходознавчий рух двадцятих років... (Кримський та Хвильовий – його полюси) не був випадковістю. Зв'язки з Туреччиною, Іраном, Японією, Грузією, Вірменією не були ні грою, ні помилкою... Це знав Хвильовий. Це відчувала Гриневичева” [46, 372]. Означений напрямок досліджень стимулював появу серії фундаментальних праць (див., напр.: [35]), зокрема й самого А. Кримського. Зміст значної частини орієнтальних вислідів був визначений його українознавчими інтересами. Про це він писав у листах до П. Житецького, до І. Франка та Г. Крачковського. Зазвичай така робота сприяла рецепції східних пам'яток українською літературою; продовжуючи лінію позитивістських, контактологічних студій, вона формувала принципи перекладу з віддалених мов тощо. Проте поява 1924 р. праці А. Кримського “Хафиз та його пісні (бл. 1300–1389) в його рідній Персії XIV в. та новій Європі” [23] засвідчила нові риси порівняльних студій ученого. Ними автор виходить за межі традиційного матеріалу, але вироблена українською компаративістикою модель, особливо Драгоманівська, – дослідження в колі вузькому – перській і персомовній літературі, далі широкому – літератури тюркомовні, турецька зокрема, які розвивалися й під впливом перської, арабомовні, літератури Північної Індії (Е. Х. Дехлеві) тощо – упізнавана. Новим було те, що автор порівняно менше уваги приділяє тематичному аспектові творчості Хафіза, у газелі більш-менш визначеному. Найбільший інтерес становить естетичний складник, те, що кожного автора газелі – від Рудакі до Хафіза – робить індивідуальністю зі своїм баченням можливостей і завдань творчості, експериментуванням в обмеженому рамках газелі просторі. Дослідник вимушений не раз балансувати, урахувавши різні чинники – історичні, географічні, релігійні, мовні, історико-літературні, що вможлилювали поєднання контактено-генетичних і типологічних підходів. Зіставно-типологічні підходи дослідження ще тільки намічались в історико-літературному нарисі “Тисяча і одна ніч” [24], з акцентом на “естетичній стороні...

¹ Як і в тогочасній українській літературі, у науці можлива “ефективна сполучна ланка” (І. Дзюба) з еміграційною українською була блокована, а тому мало впливала на розвиток компаративістики.

відомої збірки” [24, VII], “справі взагалі дуже суб’єктивній” [24, VIII], на образній системі східних казок, подібностях і відмінностях, жанрових особливостях усіх трьох пластів книги (індо-перського, багдадського й каїрського), – А. Кримський зазначає: його праця “є тільки спроба” [24, V], – домінували контактено-генетичні, висвітлюючи які, дослідник міркує, зокрема, про авторство книги, процес її складання тощо. У праці 1924 р. “Хафиз та його пісні...” стали визначальними інші тенденції. Це була система типологічних підходів, націлених на вивчення газелі, її “пізнавальне випробування” в різних парадигмах. Із-поміж інших А. Кримський особливу увагу приділяє формально-змістовій. Простежуючи шестивіковий період розвитку газелі в персомовному світі – від Рудакі, Румі, Хакані, Нізамі до Сааді, указуючи на багато подібностей в образній системі, в окремих бейтах, автор доходить висновку, що “незрівнянним, недосяжним зразком поетичної елегантності” [23] була для Хафіза поезія Нізамі, який витворив, по суті, новий тип газелі – моновірш. Друга думка, яку висновує А. Кримський, увиразнюючи концептуальну постать поета на тлі “шести віків слави” (М. Занд) в історії літератур Сходу, викладена так: “...Своїм змістом поетична Хафизова творчість ані чим не одрізняється од поетичної творчості його попередників, і головна її ознака тільки та, що художнього таланту в Хафіза мабуть чи не більше” [23, 33]. Це було сходознавче дослідження, у якому “типологізуючий” та “індивідуалізуючий” (за М. Ільницьким) аспекти типологічного методу знайшли своє застосування, започаткувавши серію принципово нових порівняльних досліджень. Вироблена модель спрацювала пізніше й у незавершеній праці А. Кримського про Нізамі.

Виходячи з названих “промовистих” праць (цей ряд можна було би поглибити студіями М. Возняка, М. Грушевського, М. Драй-Хмари, О. Бургардта, Л. Білецького), робимо висновок: подібно до того, як, готуючи читача до сприйняття європейського мистецтва, “пізні народництво”, що показують історики літератури, “виступило проміжною ланкою між “старою” та “ною” літературними школами” [9, 23], українське порівняльне літературознавство 20-х рр. поєднувало різні тенденції – ті, що продовжували розвиток по лінії історії літератури (“суто каузальні”, за Д. Наливайком), і ті, що наближали його до теорії, формуючи засади нової компаративістики, з новою/іншою стратегією. Ситуації, на які вказував Е. Касперський [15] (від узгодження, співпраці – до протистояння, конфліктів), сприяли переглядові позитивістських методик, відпрацюванню й утвердженню типологічних. На жаль, уже наприкінці 20-х рр. відомі ненаукові обставини різко змінюють характер порівняльного літературознавства й упродовж кількох десятиріч деформують його розвиток.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Академические школы в русском литературоведении.* – М.: Наука, 1976.
2. *Александрова Г.* Помежів’я (Українське порівняльне літературознавство кінця XIX – першої третини XX ст.). – К., 2009.
3. *Балагутрак М.* Генеза етнопсихології в Україні XIX століття: історико-етнологічний аспект. – Львів, 2007.
4. *Білецький А.* Основи літературно-наукової критики (Спроба літературно-наукової методології). – Т. 1. – Кн. 1. – Прага, 1925.
5. *Будний В., Ільницький М.* Порівняльне літературознавство. – К., 2008.
6. *Валяк І.* Інтелектуальна біографія Дмитра Чижевського // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. / За ред. В. Лісового. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 1.
7. *Веселовский А.* Из ранних лет // *Памяти Н.И. Стороженко.* – М., 1909. – С. 56.
8. *Веселовский А.* Избранное: историческая поэтика / Сост., вступ. ст., коммент. И.О. Шайтанова. – М., 2006.
9. *Гундорова Т.* Початок XX століття: загальні тенденції художнього розвитку // *Історія української літератури XX ст.* / За ред. В. Дончика. – Кн. 1. – К., 1993.
10. *Дзюба І.* Літературно-мистецьке життя (10-30-ті роки XX ст.) // *Дзюба І.* З криниці літ: У 3 т. – К., 2006. – Т. 1.
11. *Дзюба І.* Художній процес 20-х років XX ст. // *Там само.*
12. *Дмитриев А.* К биографии акад. В.Н. Перетца // *Перетц В.* Краткий очерк методологии истории русской литературы. – М., 2010.

13. Жост Ф. Порівняльне літературознавство як філософія літератури // *Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи*. – К.: ВД “Києво-Могилянська академія”, 2009.
14. Зеров М. *Ad fontes* // *Зеров М. Твори: У 2 т.* – К., 1990. – Т. 2.
15. Касперський Е. Література. Теорія. Методологія // *Література. Теорія. Методологія* // Пер. С. Яковенка. – К.: ВД “Києво-Могилянська академія”, 2006.
16. *Киевская старина*. – 1886. – Октябрь. – С. 747.
17. Колесса О. Генеза української новітньої повісті. – Прага, 1927.
18. Колесса О. Шевченко і Міцкевич / Зап. Наук. тов-ва ім. Т.Г.Шевченка у Львові, 1894. – Т. 3. – С. 36-152.
19. Костюк Г. Поет-учений. Дещо про поетичну і наукову спадщину Павла Филиповича // *Филипович П. Література. Статті, розвідки, огляди*. – Нью-Йорк–Мельборн, 1971.
20. Котляревський А. История всеобщей литературы в России // *Котляревский А. Соч.:* В 4 т. – СПб, 1889. – Т. 2. – С. 223.
21. Котляревський А. Рутиня в преподавании словесности // *Котляревский А. Соч.:* В 4 т. – Т. 1. – СПб, 1889. – С. 528.
22. Кримський А. Пояснююча записка до проекту організації історично-філологічного відділу Української Академії Наук // *Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук*. – К., 1919. – Част. Офіціальна. – Кн. 1.
23. Кримський А. Хафиз та його пісні (бл. 1300 – 1389) в його рідній Персії XIV в. та новій Європі // *Зб. історично-філологічного відділу УАН*. – К., 1924. – №9.
24. Кримський А. Исследование о 1001 ночи, её составе, возникновении и развитии И.Эструпа со вступительным историко-литературным очерком А.Крымского. – М., 1904.
25. Кундера М. Занавес. – СПб., 2010.
26. Наливайко Д. Сучасне порівняльне літературознавство як третій етап наукової компаративістики // *Той, хто відродив Могилянку: Зб. на пошану Вяч. Брюховецького*. – К.: ВД “Києво-Могилянська академія”, 2007. – С. 408-409.
27. Наливайко Д. Типологія українського реалізму на європейському тлі // *Українська література в системі літератур Європи і Америки (XIX – XX ст.)*. / За ред. Д.Наливайка. – К., 1997.
28. Обчаренко Н. Жанр канадського “роману прерій” і українського роману про землю // *Українська література в системі літератур Європи і Америки (XIX – XX ст.)*. / За ред. Д. Наливайка. – К., 1997.
29. Огієнко І. Українська культура. – К., 1917.
30. Перетц В. Найближчі завдання вивчення історії української літератури // *Записки українського наукового товариства у Києві*. – 1908. – №1.
31. Перетц В. Из лекций по методологии истории русской литературы. История изучения. Методы. Источники. – К., 1914.
32. Перетц В. Краткий очерк методологии истории русской литературы. – М., 2010.
33. Поліщук В. Літературознавство Павла Филиповича // *Филипович П. Літературознавчі студії. Компаративістика*. – Черкаси, 2008.
34. Розанов М. Современное состояние вопроса о методах изучения литературных произведений // *Русская мысль*. – 1900. – №4.
35. Систематичний покажчик до журналу “Східний світ”–“Червоний схід” (1927 – 1931) / Заг. ред. А.Ковалівського // *Східний світ*. – 1993. – №1. – С. 146-168.
36. Стороженко М. Нариси з історії західноєвропейських літератур. – Львів, 1905.
37. Стороженко Н. Очерк истории западноевропейской литературы: Лекции. – М., 1915.
38. Филипович П. До студіювання Шевченка та його доби // *Филипович П. Література. Статті, розвідки, огляди*. – Нью-Йорк–Мельборн, 1971.
39. Филипович П. З новітнього українського письменства. – К., 1929.
40. Филипович П. Література. Статті, розвідки, огляди. – Нью-Йорк–Мельборн, 1971.
41. Филипович П. Спустошена ідилія (“Земля” О. Кобилянської) // *Филипович П. Література. Статті, розвідки, огляди*. – Нью-Йорк–Мельборн, 1971.
42. Филипович П. Українське літературознавство за 10 років революції // *Филипович П. Літературно-критичні статті / Упор. С. Гречанюка*. – К., 1991.
43. Филипович П. Шевченко і романтизм // *Филипович П. Література. Статті, розвідки, огляди*. – Нью-Йорк–Мельборн, 1971.
44. Шайтанов И. Компаративістика и/или поезика. – М., 2010.
45. Шекспир и русская культура / За ред. М. Алексеева. – М.; Л., 1965.
46. Шерех Ю. Друга черга. – Б.м.: Сучасність, 1978.
47. *Komparatystyka dzisiaj* / Red. naukowa E. Szczęśna, E.Kasperski. – Kraków, 2010. – Т. 1.: Problemy teoretyczne.

Отримано 28 березня 2013 р.

м. Київ